

IJTIMOYIY MOLASHUV MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING PSIXOLOGIK RIVOJLANISH PREDIKATI SIFATIDA

Tulyaganova Dilnozaxon Ravshanbekovna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi
<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.03.1.080>

Annotatsiya: Maktabgacha yoshdagi bolalarni tashkilotga moslashishini ta'minlashning psixologik shartlari doim tadqiqotchilar markazida bo'lgan muammolardan biridir. Bolalarning yoshi va individual xususiyatlariga mos ravishda rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, bolalarning jismoniy va ruhiy salomatligini, shu jumladan ularning hissiy holatini himoya qilish va mustahkamlash, oilani psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash va ota-onalarning malakasini oshirish masalalari - maktabgacha ta'lim bo'yicha davlat ta'lim standarti tomonidan belgilangan ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Maqolada mazkur muammo bo'yicha amalga oshirilgan psixologik tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ilk bolalik davri, ijtimoiy moslashuv, moslashuv agentlari, psixologik rivojlanish, ta'lim, inqiroz.

СОЦИАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ КАК ПРЕДИКАТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНИКА

Туляганова Дильнозахан Равшанбековна,
Ташкентский университет прикладных наук – преподаватель

Аннотация: Психологические условия обеспечения адаптации дошкольников к организации являются одной из проблем, которые всегда находятся в центре внимания исследователей. Вопросы создания благоприятных условий для развития детей в соответствии с их возрастом и индивидуальными особенностями, охраны и укрепления физического и психического здоровья детей, в том числе их эмоционального состояния, оказания психолого-педагогической поддержки семьи, повышения квалификации родителей. - дошкольное образование является одним из приоритетов, установленных государственным образовательным стандартом. В статье сравниваются психологические исследования, проведенные по данной проблеме.

Ключевые слова: раннее детство, социальная адаптация, агенты адаптации, психологическое развитие, образование, кризис.

SOCIAL ADAPTATION AS A PREDICATE OF PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Tulyaganova Dilnozaxan Ravshanbekovna,
teacher of Tashkent University of Applied Sciences.

Abstract: Psychological conditions for ensuring adaptation of preschool children to the organization are one of the problems that are always in the center of researchers. Creating favorable conditions for the development of children in accordance with their age and individual characteristics, protecting and strengthening the physical and mental health of children, including their emotional state, providing psychological and pedagogical support to the family, and improving the skills of parents - before school. It is one of the priority tasks defined by the state education standard. The article compares the psychological research conducted on this problem.

Key words: early childhood, social adaptation, adaptation agents, psychological development, education, crisis.

Kirish (Introduction). Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlari har tomonlama o'rganilib, turli tomonlardan ko'rib chiqildi. Avvalo, maktabgacha yoshdagi bolaning psixologik salomatligining asosiy mezonlari ko'rib chiqiladi. Ta'lim va tarbiya tizimida o'zlashtirilgan bilimlar hajmi asosiy bo'lib, shaxsning psixologik salomatligi ikkinchi o'rinda turadi. Oiladagi munosabatlar bolaning shaxsini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, o'qituvchi va ota-ona munosabatlari juda muhimdir. Uyda

va umumiy ta'lim muassasasida rollarni to'g'ri tartibga solish bilan bolaning rivojlanishi to'g'ri bo'ladi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti - bu bola boshqa odamlar bilan muloqot qilishning birinchi tajribasini oladigan va ular orasida o'z o'rnini topishga harakat qiladigan, o'zi va boshqalar bilan uyg'unlikda yashashni o'rganadigan bosqichni boshdan kechirishga xizmat qiluvchi tashkilot hisoblanadi. Pedagogik adabiyotlarda ko'proq ilk bolalik davrida maktabgacha ta'lim tashkilotlariga moslashish masalalari tasvirlangan. Moslashuv, birinchi navbatda, asl pedagogik muammo sifatida belgilanadi, uni hal qilish uchun bolalarning muloqotga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradigan shart-sharoitlarni yaratish, bolalarga yaxshi tibbiy yordam ko'rsatish, o'quv jarayonini to'g'ri tashkil etish va o'z-o'zidan yaqin bo'lishni talab qiladi, bunda oila va xalq ta'limining o'zaro ta'siri va aloqalariga asoslangan hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Sharqiy va G'arbiy Yevropa olimlarining zamonaviy tadqiqotlarida bolalarni xalq ta'limi sharoitlariga moslashtirish muammosiga maksimal darajada e'tibor qaratilgan [1].

Metodlar (Methods). Bolani maktabgacha ta'lim tashkilotiga qabul qilish uning hayotining muhim davrlaridan biri bo'lib, barcha tana tizimlari tomonidan sezilarli stress bilan birga keladi. Yosh bolalarning ta'lim maydoniga moslashish muammosini o'rganish N.M.Aksarina, R.V.Tonkova-Yampolskaya, L.V.Belkina, L.N.Galiguzova, T.A.Doronova, I.N.Serova, E.I.Morozova, S.V.Kryukova, N.P.Slobodyak, N.V.Kiryuxina, V.N.Gurova, V.P.Kostina va boshqalarning ishlarida yoritilgan [2]. Psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish bolalarning ular uchun yangi hayot sharoitlariga ko'nikish tezligi va sifatiga ta'sir qiluvchi ikkita asosiy omilni aniqlashga imkon beradi: birinchisi, bolaning oilasi va ota-onalarning xatti-harakatlari uning bolalar bog'chasiga moslashishiga yordam berish kafolati sifatida; ikkinchisi - maktabgacha ta'lim tashkiloti va pedagogik xodimlarning maxsus ishi, bu bolalar guruhiga birinchi marta kiradigan bolalarning muvaffaqiyatli moslashishini ta'minlaydi.

Bolaning shaxsiy rivojlanishi uchun ta'lim maydoniga moslashish muvaffaqiyatining yuqori ahamiyati va bolaning shaxsiyatini shakllantirishda uning yangi ijtimoiy-madaniy sharoitlarga o'tishga psixologik tayyorgarligi yo'qligida doimiy buzilishlarning paydo bo'lishi tadqiqotchilarni qo'llanmalar ishlab chiqishga yo'naltiradi va bolalarni maktabgacha ta'lim tashkiloti sharoitlariga moslashtirish davridagi ishlarni tashkil etishning mazmuni bo'yicha pedagoglar va ota-onalar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishni ko'zda tutadi.

Psixolog olimlarning tadqiqotlarida moslashuv guruhlarini yaratishni, maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagoglari va psixologlarining oila bilan ishini rejalashtirishni taklif qiladilar, oiladagi bolalarni bolalar bog'chasiga tayyorlashga qo'yiladigan talablarni, moslashish davrida pedagogik yordam usullarini tavsiflaydi (E.P.Arnautova, L.V.Belkina, T.N.Borisova, L.V.Galashko, L.Yu.Dotsenko, N.D.Vatutina, A.S.Galanov, N.V.Kiryuxina, O.I.Davidova, A.A.Mayer, O.G.Zavodchikova, E.V.Zherdeyeva, E.I.Morozobodova, S.V.Yakkova). Ushbu muammoning nazariy-uslubiy rivojlanishining yuqori darajasi bolalar va ularning oilalariga psixologik-pedagogik yordam ko'rsatishni tashkil etishning uslubiy jihatlarining yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi, bolalarni moslashtirishning psixologik omillari to'g'risidagi bilimlarga asoslanib, tashkilotda yetarlicha sharoit yaratishni tashkil etishga to'sqinlik qilmoqda.

Natijalar (Results). E.I.Morozovanning ta'kidlashicha, bolaning maktabgacha ta'lim tashkiloti sharoitlariga moslashishining samarali omillaridan biri bu qisqa muddatli ixtisoslashtirilgan guruhga tashrif buyurishdir. Moslashuv guruhi bolaning yangi muhitga, yangi shaxslarga, yangi talablarga u uchun eng yumshoq rejimda ko'nikishga imkon beradi. Guruhda onaning yoki boshqa yaqin kattalarning mavjudligi bolaga "bog'cha qo'rquvini" yengishga yordam beradi va ota-onadan "silliq" ajralishga imkoniyat yaratadi. Bolaning qisqa muddatli guruhga tashrifi unga jamiyatga qulay og'riqsiz "kirish"ni ta'minlaydi. Ma'lum ma'noda, maktabgacha ta'lim tashkilotiga qabul qilish uchun "tayyorlash" yetarli emas. Muallif shuningdek, bola moslashuvining uch bosqichli modeli yaratilishi kerakligini, ularning har birida o'z vazifalari hal qilinishi kerakligini ham alohida ta'kidlab o'tgan [5].

Moslashuv yoki organizmning atrof-muhitga moslashishi asosiy biologik muammodir. Moslashuvchan mexanizmlar yetarli bo'lmasa, "chegara sharoitlari" paydo bo'ladi. Tana sog'lik va kasallik o'rtasidagi ushbu oraliq zonada uzoq vaqt qolishi mumkin. Moslashuvchanlik qobiliyatining yetishmasligi yoki yomonlashishi holatlarida moslashuv paydo bo'ladi. Moslashishning teskari jarayonida maktabgacha yosh davridagi bolada ko'proq teskari moslashuv jarayoni bo'lib, bunda bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga borishga, guruhlarga qo'shilishdan bosh tortadi.

"Moslashish" atamasi birinchi marta 1865 yilda nemis fiziologi Aubert tomonidan kiritilgan bo'lsa, keyinchalik u biologik jihatdan tirik organizmlarning atrof-muhitga "moslashishi" sifatida qo'llanila

boshlandi [4]. Hozirgi vaqtda “moslashish” tushunchasi inson shaxsi rivojlanishining muayyan davrlari bilan bog‘liq holda qo‘llaniladi va fanning turli sohalarida ko‘plab olimlarning tadqiqot ob‘yekti hisoblanadi. N.V.Tyurina o‘zining “Zamonaviy psixologiyada moslashish muammosi” maqolasida moslashishni, birinchi navbatda, ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan ko‘rib chiqadi. Uning fikricha, insonning psixologik sohasining normal ishlashi ham organizmning holatiga, ham ijtimoiy va tabiiy muhitning tashqi omillarining xususiyatlariga bog‘liq. Psixologik faoliyatni amalga oshirish shartlari, o‘z navbatida, turli xil tana tizimlarining ishini va uning atrofidagi dunyoda shaxsning ijtimoiy moslashuv darajasini belgilaydi. Moslashuv deganda nimani nazarda tutayotganimizni aniqlash juda muhimdir.

Muhokama (Discussion). Moslashuvning psixologik mexanizmi, asosan, har bir shaxs uchun individual bo‘lib, uning o‘tmish tajribasi va asosiy konstitutsiyaviy va psixofiziologik xususiyatlari bilan belgilanadi. Moslashuvchan mexanizmlar va shaxsiy xususiyatlar parallel ravishda rivojlanadi va o‘zaro shartlanadi. Shaxslararo moslashuv mexanizmi shaxsning adaptiv faoliyatini shakllantiruvchi va boshqaradigan moslashuv strategiyasida aniqlanadi va amalga oshiriladi. Shuningdek, u boshqa ba‘zi ichki va tashqi omillar majmuasi, jumladan, faoliyat xususiyatlari va adaptogen muhitning xususiyatlari bilan bog‘liq.

Ilmiy adabiyotlarda moslashish jarayonining mahsuldor tomonini tavsiflash uchun ko‘pincha pozitiv moslashish tushunchasi qo‘llaniladi. “Moslashish” (“barqaror adaptatsiya”) tushunchasi “norma”, “sog‘liqni saqlash” bilan sinonimdir. Barqaror moslashuv sharoitida shaxsning haqiqiy moslashuv darajasini, uning ijtimoiy mavqei va o‘zini o‘zi anglash darajasini hisobga olish odatiy holdir. Moslashuvchanlik ham biologik, ham ijtimoiy xususiyatga ega. Moslashuv ko‘rsatkichlari masalasi hozirda bahsli muammolardan biriga aylangan. Ko‘pgina tadqiqotchilar moslashish jarayoni samaradorligining asosiy ko‘rsatkichlarini aniqlashga intilishadi. Moslashuvchanlik mezonlarini belgilashda yondashuvlardagi farqlar bilan, mualliflar uning muhim ichki ko‘rsatkichlaridan birini ta’kidlashda bir ovozdan qarshi bo‘lmaganlar. Bu mezon, mualliflar konsepsiyasining xususiyatlariga qarab, turli yo‘llar bilan belgilanadi: “hissiy farovonlik” (A.N.Jmyrikov, A.A.Rean, N.A.Nesterenko), “faoliyat va muloqot sharoitlaridan qoniqish darajasi” (O.F.Gefelev), “shaxsning subyektiv farovonligi” (R.M.Shamionov) [5].

Moslashuv jarayonidagi hamrohlikni pedagogik hodisa sifatida ilmiy tavsiflashga katta hissa qo‘shgan L.V.Mardaxayevning fikriga ko‘ra, moslashuvdagi hamrohlik va qo‘llab-quvvatlash tushunchasining ta’rifi keng va tor ma’noga ega. Moslashuvdagi qo‘llab-quvvatlashning mohiyatini keng talqin qilish olimlar tomonidan insonning eng to‘g‘ri ijtimoiy rivojlanishini, sotsializatsiyasini va ijtimoiy tarbiyasini, uning hayotda faol o‘zini namoyon qilishini ta’minlaydi. Moslashuvdagi qo‘llab-quvvatlashning torroq talqini, bu vaziyatda ijtimoiy o‘qituvchining funksiyalarini bajaradigan shaxs tomonidan ta’minlangan, rivojlanishning real holatidagi shaxsni ijtimoiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash sifatida namoyon bo‘ladi [7].

Bolalarni maktabgacha ta’lim tashkiloti sharoitlariga moslashtirishni ijtimoiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash texnologiyasi - bu bolaning muvaffaqiyatli o‘rganishi, rivojlanishi va ijtimoiylashuvi uchun sharoit yaratishga qaratilgan kasbiy faoliyat tizimidir. Moslashuv davrida maktabgacha yoshdagi bolalarni ijtimoiy-pedagogik qo‘llab-quvvatlash barcha maktabgacha ta’lim tashkilotlari mutaxassisleri faoliyatining turli maqsadli va mazmunli jihatlariga ega bo‘lgan tayyorgarlik-axborot, asosiy va yakuniy davrlarni o‘tish orqali ketma-ket amalga oshiriladi va ushbu mexanizmida bolalar va ularning ota-onalari ham yetakchi “richag” vazifasini o‘taydi [6].

O.I.Davidova, A.A.Mayer ijtimoiy moslashishni ijtimoiylashuv jarayonining ajralmas qismi sifatida ko‘rib chiqadi va ushbu jarayon quyidagilarni o‘z ichiga oladi: bolani ijtimoiy amaliyotga kiritish, ijtimoiy ko‘nikmalarni, umum e’tirof etilgan chora-tadbirlar va qadriyatlarini, xatti-harakatlarning ijtimoiy shakllarini o‘zlashtirish kabilar. F.B.Berezin ijtimoiy moslashishni insonning hayotiy ehtiyojlarini qondirish va ular bilan bog‘liq muhim maqsadlarni amalga oshirishga imkon beradigan (psixologik va fiziologik salomatlikni saqlashda) inson faoliyatini amalga oshirish jarayonida shaxs va atrof-muhit o‘rtasidagi maqbul munosabatlarni o‘rnatish jarayoni sifatida belgilaydi. Shu bilan birga, insonning psixologik faolligi, uning xatti-harakatining atrof-muhit da’volariga nisbati kafolatlanadi [8].

Maktabgacha yoshda tengdoshlar bilan muloqotning o‘ziga xos shakllari ajralib turadi. Ulardan biri hissiy-amaliy shakl bo‘lib, bu bola o‘zini namoyon qilishni xohlaydi va tengdoshidan uning ishlarida ishtirok etishini kutadi. Bunday muloqotda ishtirok etadigan har bir bola o‘ziga e’tiborni jalb qilishni va

hech bo'lmaganda o'yindoshidan qandaydir javob olishni xohlaydi. Uch yoshli bolalar uchun muloqotning o'ziga xos xususiyati barcha tengdoshlariga nisbatan befarq do'stona munosabatdir. Ilk bolalik davridagi bolani hurmat qilish va umumiy e'tirof etishga ehtiyoj mavjud bo'lib, ko'pincha muloqotda raqobat qilish orqali shaxslararo munosabatlarga kirishish kuzatiladi. Maktabgacha yoshning moslashuv jarayoni oxiriga kelib, bolalarda ma'lum tengdoshlariga tanlab bog'lanish rivojlanadi va do'stlikning birinchi belgilari paydo bo'ladi. Bu vaqtda tarbiyalanuvchilar o'z tengdoshlarining harakatlarini sezmaydilar, lekin ayni paytda ularning mavjudligi bolaning faolligini oshiradi. Shu munosabat bilan tengdoshlaridagi moslashish, xatti-harakatlari bevosita kuzatib idrok qilib, bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga "tengdoshlariga tanqid qilish" orqali ijtimoiy moslashish jarayonini boshdan kechirishni boshlaydi.

Xulosa (Conclusion). Zamonaviy tadqiqotlar natijalari psixologik salomatlik buzilishi va bolalarning akademik muvaffaqiyati o'rtasidagi bog'liqlikni bevosita ko'rsatadi. Xavotirlanishning sezilarli darajada oshishi ruhiy salomatlik kasalliklaridan biri bo'lib, keyinchalik ixtiyoriy diqqatning pasayishiga olib kelishi mumkin. Ichki taranglik, uning namoyon bo'lishi jismoniy faollik va mudofaa tajovuzkorligining kuchayishi, tartib-intizomning buzilishiga olib kelishi mumkin. Qo'rquvlar doimiy kuchlanishni keltirib chiqaradi va natijada ishlashning pasayishi, charchoqning kuchayishi maktabgacha yoshdagi bolalarda "sahna qo'rquvi" deb ataladigan shaklda namoyon bo'ladi. Verbal agressiya salbiy diqqatni olishga qaratilgan xatti-harakatlarning stereotiplarini qo'zg'atadi.

Inson rivojlanishining morfofunktsional holatini shakllantirish bilan bog'liq eng muhim davri maktab ta'lim muassasasiga qabul qilish bilan yakunlanadigan "maktabgacha yosh" davri deb aytish mumkin. Maktabda o'qish boshlanishi bilan bolaning tanasi va uning aqliy qobiliyatlari sezilarli o'zgarishlarga uchraydi. Kichkina bola maktabgacha ta'lim tashkilotiga kirganida, bolaning adaptiv imkoniyatlari cheklanganligi sababli bolani maktabgacha ta'lim tashkilotining sharoitlariga moslashtirish muammosi paydo bo'ladi. Bolada "moslashish sindromi" deb ataladigan psixologik kasallik rivojlanadi, bu uning oilani tark etishga psixologik tayyor emasligining natijasidir. Psixofizik rivojlanish munosabatlari ilk bolalik yoshdagi xususiyatdir. Uning sog'lig'i holatidagi har qanday o'zgarishlar bolaning asab tizimi va psixikasiga ta'sir qiladi. Ilk bolalik davridagi bolalarda juda beqaror hissiy holat mavjud. Qarindoshlar bilan xayrlashish va bolaning odatiy turmush tarzidagi har qanday o'zgarish qo'rquv va salbiy his-tuyg'ularni keltirib chiqarishi mumkin. Agar bola uzoq vaqt davomida stress holatida bo'lsa, bu nevrozning rivojlanishiga va psixofizik rivojlanish sur'atlarining sekinlashishiga olib kelishi mumkin.

Oiladagi bolaning maktabgacha ta'lim muassasasiga tashrif buyurishga tayyorligiga qarab, moslashish davrining borishi va uning keyingi rivojlanishi bog'liq. Bolaning moslashish davrini yengillashtirish uchun oilaga professional yordam kerak, bu rolda bolalar bog'chasi keladi. Bolalar bog'chasi rivojlanish va ta'limning barcha paydo bo'lgan masalalari bo'yicha "erkin" bo'lishi lozim. Muvaffaqiyatli moslashish ko'plab omillarga - inson salomatligi holati, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish, uning asab tizimining xususiyatlari, shuningdek, ota-onalar va bolalar bog'chasi xodimlarining vakolatli harakatlariga ham bog'liq.

Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotiga moslashish davrida bolalar ko'pincha shunday g'ayrioddiy xatti-harakatlarni namoyon qiladilarki, bu ota-onalarni qo'rqitadi. Biroq, bu xususiyatlar har bir yangi boshlovchi o'quvchiga xos bo'lib, asta-sekin yo'q bo'lib ketadigan ruhiy stress tufayli yuzaga keladi. Insonning shaxsiyatini shakllantirishning asosi bolaning birinchi munosabatlari va ulardan olingan tajribadir. Har qanday maktabgacha yoshdagi bola uchun xarakterli xususiyatlar muloqotda bo'shashmaslik va hissiyotlarning kuchayishi bo'ladi. Shaxslararo muloqotda ular ko'plab mimik va ekspressiv ko'rinishlarga ega, ular bolaning turli xil hissiy holatlarini ifodalaydi. Tengdoshlar orasida maktabgacha yoshdagi bolalar quvonch, g'azab, hamdardlik, muloyimlik tuyg'usini namoyon qilishi ba'zi vaziyatlar esa jiddiy nizolarga va hatto janjalga olib kelishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalar muloqotining eng muhim xususiyati tartibga solinmagan va nostandart ko'rinish kasb etishidir. Kattalar bilan muloqot qilishda bolalar deyarli barcha xatti-harakatlar normalariga rioya qilishadi, lekin tengdoshlari bilan muloqot qilishda ular butunlay kutilmagan harakatlardan foydalanadilar.

Bu yoshdagi bolalar erkinlik, bo'ysinmaslik, individuallik bilan ajralib turadi. Aynan shu bolalar muloqotining o'ziga xos xususiyatlari maktabgacha yoshning oxirigacha saqlanib qoladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar muloqotining yana bir muhim ajralib turadigan xususiyati - tashabbuskorlik asosidagi harakatlarining o'zaro xulq-atvor ko'nikmalaridan ustunligidadir. Yangi maktabgacha ta'lim tashkilotiga kelgan bola uchun endi uning o'z bayonoti, hissi va harakati tengdoshning javobidan ko'ra muhimroqdir. Ko'pincha, bolalarning muloqotidagi bunday nomuvofiqlik nizolar va noroziliklarga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘uxati (References):

- Колесникова, И. С. Психологические особенности дошкольного возраста / И. С. Колесникова.
— Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2018. -№ 48.1 (234.1). - С. 14-16.
2. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. – М.: Россия, 2011, 414 с.
 2. Божович Л.И. Личность и ее развитие в детском возрасте. - М., 1968.
 3. Обухова Л.Ф. Детская возрастная психология: Учебное пособие для вузов. - М.: Педагогическое общество России, 2000. -443 с
 4. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. - М., 1989.
 5. Психология воспитания / Под ред. В.А. Петровского. - М., 1995.
 6. Практикум по возрастной психологии. - СПб.: Речь, 2011.-682 с.
 7. Психология детства: Учебник/ Под ред. А. А. Реана. -СПб.:Прайм - Еврознак, 2003.- 350 с.
 8. Хрестоматия по детской психологии / Под ред. Г.В. Бурменской. - М., 2003.